

BIR MA'NOLI VA KO'P MA'NOLI SO'ZLAR

Termiz davlat universiteti akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Abdurahmonova Mavluda Ibragimovna

Jo'rayeva Shohista

ANNOTATSIYA

Monosemiya yunoncha «*mono*» – bir, «*sema*» – ma'no so'zlaridan olingan bo'lib, bir ma'nolilik demakdir. Birgina tushuncha yoki tasavvurni anglatib kelgan so'zlar *bir ma'noli* yoki *monosemantik so'zlar* deb ataladi. Masalan: *non, suv, shahar, qishloq, urg'u, kesim, traktor, kompyuter* kabi.

So'zlarning ko'p ma'noliligi aslida so'z ma'nolarining turli usullar bilan ko'chishi, davrlar o'tishi bilan ayrim so'zlarning ma'nosida kengayish yo torayish hodisasi yuz berishi natijasida hosil bo'ladi. Kishilarning tabiat, jamiyat va ishlab chiqarish sohasidagi tasavvurlari, shu tasavvur va tushunchalarni ifodalovchi so'zlar, ularning ma'nolari o'zgarib, kengayib, boyib boradi. Lekin bu **metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik** kabi hodisalar polisemiyaning ko'rinishlari degan gap emas. Ma'no ko'chishdagi so'z ma'nolarining o'zgarishi bilan ko'p ma'nolilikdagi so'z ma'nolarining o'zgarishi boshqa-boshqa hodisalardir.

Kalit so'zlar: Bir ma'noli, ko'p ma'noli, polisemiya, monosemiya, morfologiya, evfemizm, disfemizm, so'z yasalishi, yasalma, hosila

Odatda fan va texnika sohasiga oid atama (termin)lar, bir ma'noli bo'ladi, lekin bu ham chegaralangan, chunki ayrim fan va texnika sohalariga xos atamalar ham ko'p ma'noli bo'lishi mumkin: *morfologiya* – grammatikaning bir bo'limi va o'simlik, hayvon xujayralarini o'rganuvchi soha; payvandlash - o'simliklarning yangi navlarini yetishtirish va metall jismlarni bir-biriga ulash. Shuningdek, *assimilyatsiya* so'zining biologik, tarixiy va lingvistik ma'nolari va b.

Polisemiya so'zi ham yunoncha «*poli*» – ko'p, «*sema*» – ma'no so'zlaridan olingan bo'lib, ko'p ma'nolilik demakdir. Ikki yoki undan ortiq ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladigan so'zlarga *ko'p ma'noli* yoki *polisemantik so'zlar* deyiladi. Ko'p ma'noli so'zlarning qanday ma'noda qo'llanganligi faqat matn ichida – kontekstda bilinadi.

Masalan, *bosh* so'zining asl ma'nosi kalla (gavdaning bosh qismidir). Ammo bu so'z turli birikmalarda turli ma'nolarni ifodalaydi: ishning boshi birikmasida – *ishning boshlanishi*; bosh vazifa birikmasida – *muhim, asosiy vazifa*, bosh ko'tarmoq birikmasida – *qo'zgvalmoq, harakatga kelmoq*; bosh bo'lmoq iborasida – *rahbarlik qilmoq, idora etmoq, ishni boshqarmoq*; bosh egmoq iborasida – *bo'ysunmoq, taslim*

bo'lmoq, o'zini aybdor his qilmoq; bosh biriktirmoq (qo'shmoq) iborasida – *ahillik, ittifoqlik, birdamlik*; boshboshdoqlik yasalmasida – *o'zboshimchalik, tartibsizlik* kabi ma'nolarni ifodalaydi.

Ko'p ma'noli so'zlar faqat otlargagina xos bo'lmay balki fe'l, sifat va boshqa turkumlarda ham uchraydi. Masalan, *o'chirmoq* so'zining: 1) olovni o'chirmoq (o'z ma'nosi), 2) to'xtatmoq – ovozni o'chirmoq (bunda o'ldirmoq ma'nosi ham bor), 3) tozalamoq – doskani o'chirmoq, chiziqni o'chirmoq, 4) chizmoq – xatni siyoh bilan chizib o'chirmoq, 5) tuzatmoq – xatni o'chirib tuzatmoq; *ko'k* so'zining: 1) rang, tus. 2) osmon, 3) rezavor o'simlik; *besh* so'zining: 1) raqam, 2) miqdor, 3) baho (a'lo), 4) yutuq, muvaffaqiyat, kayfiyat (uning ishi besh); shuningdek, *oq* so'zining 30 dan ortiq ma'nosi va b.

Qiyoslang: *oltin soat* va *oltin ko'z* birikmalaridagi «oltin» so'zida ma'no ko'chishi yuz bergan, lekin har ikkala birikmadagi oltin so'zi bir leksik ma'noda qo'llangan. *Nok ko'chatlari payvand qilindi* va *Gaz quvurlari payvand qilindi* gaplarida esa «payvand» so'zi har ikkalasida ham ulamoq tushunchasini anglatga ham, birida kurtak o'rnatish, ikkinchisida eritib yopishtirish ma'nolarini anglatganligi uchun ikki leksik ma'no hosil bo'lgan va ko'p ma'nolilik yuz bergan.

Shunga ko'ra polisemiya hodisasining yuz berishining uch sababini ko'rsatish mumkin:

- a) so'zlarda hosila ma'noning yuz berishi;
- b) so'z yasalishi;
- c) evfemizm va disfemizmlar.

Ma'lumki, so'zning semantik taraqqiyoti aynan bir so'z doirasida har safar yangi ma'no hosil bo'lishiga olib keladi. Bu ma'no qanday usul bilan amalga oshirilgan bo'lmasin, yangi hosila ma'nodir. *Hosila ma'no* so'zning bosh ma'nosi taraqqiyoti natijasida yuzaga kelgan yangi leksik ma'nodir.

So'zning leksik-semantik tarkibidagi hosila ma'nolar so'z ma'nosi ko'chish usullarining har biri orqali yuz berishi mumkin. Masalan, *o'rik gulladi* gapida «**gullamoq**» fe'li **o'simliklarning tabiiy gulga kirishi** ma'nosini, *Turmushimiz kundan-kun gullab, yashnamoqda* gapida **faravonlik** ma'nosini, *Falonchi og'zidan gullab qo'ydi* gapida esa **sirni fosh qilmoq** ma'nosini anglatadi. Bu ma'nolarning barchasi «gullamoq» so'zining semantik tizimini tashkil etadi hamda har gal yangi-yangi hosila ma'nolarni yuzaga keltiradi. Natija – so'zning ko'p ma'noliligini shakllantiradi. Biroq, yuqorida aytilganidek, so'z ma'nosining ko'chishi orqali hosil bo'lgan har qanday ma'no o'zgarishi ko'p ma'nolilikni keltirib chiqaravermaydi (**ko'z** – *uzukning ko'zi, buloqning ko'zi, daraxtning ko'zi* kabi). Sababi so'z ma'nosining har qanday o'zgarishida yangi leksik ma'no hosil bo'lmaydi, shuning uchun ular polisemantik so'zlar qatoriga kiritilmaydi. Masalan, vazifadoshlik usuli bilan hosil bo'lgan siyoh so'zining ma'nosidagi o'zgarish ham shunday: **siyoh** (forscha – qora)

o'tmishda qora rangli, suyuq yozuv qurolining nomi bo'lgan, lekin vazifasiga ko'ra ma'no ko'chishi natijasida hozirgi yozuv qurollari ham qanday rangda bo'lishidan qat'iy nazar, siyoh (qora siyoh, ko'k siyoh, qizil siyoh kabi) deb ataladi. Qadimgi siyoh so'zidan yuzaga kelgan yangi hosila («siyoh») yangi leksik ma'noning hosil bo'lishi bilan emas, balki qadimiy va yangiligi bilangina (funktional ko'chim) farqlanadi, xolos.

Polisemantik so'zlarning tarkib topishida, ko'p hollarda, *so'z yasalishi* ham sabab bo'ladi, lekin tildagi har qanday o'zakdosh so'zlar polisemantik so'z bo'la olmaydi. Bunda uch holat kuzatiladi:

1. Yasalmalar ma'nosining differentsiatsiyalanishi, yasalma anglatgan ma'no qutblarining o'zgarishi polisemantik so'zlarni keltirib chiqaradi. Misollar: *sutli*, *sutsiz*, *sutday*, *sutchi* so'zlari bir o'zakdan hosil bo'lgani, turli leksik ma'no anglatgani bilan o'zaro polisemantik so'zlar emas. Lekin shulardan *sutchi* so'zi «sut sotuvchi» va «sut tashuvchi» kabi ikki leksik ma'noni anglatganligi uchun (bir yasalma (*sutchi*) ma'nosida differentsiatsiyalanish yuz berganligi uchun) polisemantik so'zdir. Yana: *boshqarma* – tashkilot va shu tashkilot binosi (qiyoslang: *boshqarma boshlig'i*, *boshqarma oldida*, *boshqarma qarori* kabi); *gulchi* – «gul o'stiruvchi», «gul sotuvchi»; *mehmonxona* – «mehmonlar yashaydigan joy», shunga xoslangan bino, «mehmon kuzatiladigan alohida xona» va boshqalar.

2. So'z yasashda vosita bo'lgan yasovchining o'zi ko'p ma'noli bo'lsa, undan hosil bo'lgan yasamalar ham ko'p ma'noli bo'ladi: *guliston* – «gul o'sadigan dasht», «maxsus gul o'stiriladigan joy», ko'chma ma'noda – «go'zal Vatan»; *vazirlik* – «vazirlik lavozimi», «vazirlarga taalluqli tashkilot», «shu tashkilot joylashgan bino»; *oshxona* – «ovqat tayyorlanadigan xona», «umumiy ovqatlanish binosi» kabi.

3. So'z yasashda ishtirok etgan yasaluvchi asos ko'p ma'noli bo'lsa, yasalmalar ko'p ma'noli bo'ladi. Masalan, *ip ulamoq*, *telefon ulamoq*, *gapni gapga ulamoq* birikmalarida «*ulamoq*»; *paxtali dala*, *paxtali kiyim*, *paxtali joy* (paxtasi ko'p) birikmalarida «*paxtali*»; *buzilgan qulf*, *buzilgan odam*, *buzilgan go'sht*, *buzilgan qiz* birikmalarida «*buzilmoq*» so'zi ko'p ma'nolidir.

Evfemizm va disfemizmlar polisemantik so'zlarning tarkib topishidagi eng asosiy omillardan biridir